

40-50-ЖЫЛДАРДАГЫ КООМДУК-САЯСИЙ КЫРДААЛ ЖАНА «МАНАС» ЭПОСУ

ТЕМИРОВА БАКТЫГҮЛ

ф.и.к, профессор, ОшМУ

40-жылдарда «Манас» эпосундагы сюжеттерди, мотивдерди, образдарды кыргыз адабиятында А.Токомбаев, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаевдин ырларында кеңири колдонулушунун негизи алардын көркөм аң-сезими эпостун кучагынан али бошой элек болгону менен коомдук-саясий, маданий шарттар да таасир эткен. Либреттосун К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, музыкасын В.Власов, А.Малдыбаев, В.Фере жазган «Айчүрөк» операсы, либреттосун К.Маликов, А.Токомбаев, музыкасын В.Власов, А.Малдыбаев, В.Фере жазган «Манас» операсы, К.Маликовдун «Сейтек», Т.Сыдыкбеков, К.Рахматуллиндин «Манас» менен Алмамбет» драмаларынан сырткары Кыргыз ССРинин элдик комиссарлар советинин 1940-жылдын 23-мартындагы «Кыргыз элдик баатырдык «Манас» эпосунун юбилейин өткөрүү жөнүндө» №389-токтомуна ылайык эпостун юбилейин өткөрүүгө даярдыктар көрүү жана массалык тираж менен эпостун эпизоддорун чакан китепче кылып басып чыгаруу жөнүндө токтом кабыл алынган. Ал токтомго ылайык «Манас» серияларынан Сагымбайдын варианты боюнча «Манастын балалык чагы» (Ф., 1940), «Алооке хан» (Ф.,1941), «Макел дөө» (Ф., 1941), «Алгачкы айкаш» (Ф.,1941), Саякбайдын варианты боюнча «Каныкейдин жомогу»(Ф., 1941), «Каныкейдин тайторуну чабышы» (Ф.,1941), «Манастын өлүмү», «Семетейдин Букардан Таласка келиши» (Ф., 1941), «Үргөнч» (Ф., 1941) китептери жарык көргөн.

Көркөм өнөрдө болсо, 1939-жылы «Айчүрөк» операсын улуттук колориттин негизинде сүрөтчү Я.Штоффер жасалгалаган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында сүрөтчүлөр да эпостук мотивдерге, образдарга, символдорго кайрылып, изденип, узанышкан И.Безинович «XX кылымдын Гомери» аттуу картинасында улуу манасчы С.Каралаевдин портретин тарткан. Айкелчи О.Мануйлова эпостун мотивдерине кайрылып, «Манас ажыдаарды багындырууда» (1943), «Бала Манас салбырында» (1943), «Сыргак Алмамбет менен жана ажыдаарлар» (1944) сыяктуу айкелдерин жараткан.

1945-жылы Кыргызстан компартиясынын Борбордук комитети «Манастын уулу Семетей» кинофильмин тартуу жөнүндө токтом кабыл алат. Ага удаа эле Кыргызстан КП БК 1945-жылдын 8-сентябрында «Кыргыздын баатырдык «Манас» эпосунун 1947-жылы юбилейин өткөрүү жөнүндө» токтом кабыл алынат. Юбилейлик комиссиянын төрагасы болуп Кыргыз ССР эл комиссарлар советинин төрагасы Т.Кулатов дайындалат. 1946-жылы Москвадан «Манас» киргизский эпос» («Великий поход») аттуу китеп С.Липкин, Л.Пеньковский, М.Тарловскийдин котормосунда жарык көрөт. Негизи эпосту которуу иштери 1930-жылдары башталып Кыргыз АССР ЭКС тин 1935-жылдын февралындагы токтомунда «Манас» эпосун орус тилине которуп, бастырып чыгаруу маселеси каралган. 1935-45-жылдары Е.Д.Поливанов С.Клычков, М.Тарловский, С.Липкин, Ф.Оуакович, Э.Беккердин эпостун үзүндүлөрүнөн котормолору газета-журналдарга жарыяланып келсе, эпостун «Чоң казат» бөлүгү которулуп, жарык көрүшү Кыргызстандын маданий турмушунда чоң окуя болгон. Орус тилинде «Манас» эпосунун негизги эпизоддорунун бири болгон «Чоң казаттын» орус тилинде жарык көрүшү республиканын коомдук-саясий турмушунда да зор окуя болгон. Ошол үчүн ага чоң баа берилип, Кыргыз ССРинин министрлер советинин төрагасы И.Раззаков, Кыргызстан КП(б) БК нын катчысы Н.Боголюбов тарабынан адабият жана искусство боюнча Сталиндик сыйлыктын комитетине «Манас» китебин орус тилинде чыгышына чоң салым кошкон төмөндөгү чыгармачыл курамды сыйлыкка көрсөткөн. Саякбай Каралаев – манасчы, Семен Израйлович Липкин – акын-котормочу, Лев Минаевич Пеньковский – акын-котормочу, Марк Аркадьевич Тарловский – акын-котормочу, Евгений Семенович Мозольков – редактор, кириш сөздүн автору, Өмүркул Жакишев–редактор, кириш сөздүн автору,

Георгий Александрович Петров – сүрөтчү, Ыбрай Абдыракманов – манасчы. Эпостун орус тилине которулуп, орус окурмандарына жетиши узак мезгилди камтыган түйшүктүү иш болгон жана аны өкмөт жогору баалап, чоң сыйлыкка көрсөтүп отурушу орундуу, жөндүү иш болгон. Таң калычтуусу ошондон көп өтпөй эле СССР министрлер Советинин алдындагы Кыргыз ССР Министрлер Советинин туруктуу өкүлү А.Деркембаев тарабынан Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы И.Раззаковго жана Кыргызстан КП(б) БК нын катчысы Н.Боголюбовго жолдогон каты келип түшөт. Ал катта А.Деркембаев Сталиндик сыйлыкка «Манас» операсын сунуштайт. «Манас» операсын жараткан төмөндөгү чыгармачылык курамды: «Манас» операсынын музыкасын жазган композиторлор А.Малдыбаев, В.Власов жана В.Фере, либреттосун жазган авторлору А.Токомбаев, К.Маликов, Каныкейдин партиясын аткарган С.Кийизбаева, сүрөтчү Я.З.Штоффер жана койгон режиссер А.Куттубаевди көрсөтөт.

«Манас» операсынын идеялык-көркөмдүк деңгээли, жасалгасы, партиялардын аткарылышына баа берүү биздин максат эмес, бирок 1946-жылы операнын 2-редакциясы кайра иштелип, көркөмдүгү ийине жеткирилип, аны режиссерлор Р.Захаров, А.Куттубаевдер койгон. К.Молдобасанов дирижерлук кылган, сүрөтчүсү А.Арефьев, балетмейстер К.Мадемилова, гормейстерлер С.Юсупов, К.Алиев болгон. Операнын оңдолушунун өзү көп нерседен кабар берип турат. Бирок «Манас» эпосунун орус тилине котормосуна жарышып «Манас» операсынын көрсөтүлүшү ошол кездеги Кыргызстандын маданий турмушунда атаандашуу күч болуп, моралдык-психологиялык климат да жакшы эместигин көрсөтүп турат. Маданият кызматкерлери, акын-жазуучулар минтип атаандашып, бир жагынан «Манасты» бетине кармашып сыйлыкка умтулуп жаткан кезде 1945-жылы «Манастын уулу Семетей» аттуу кинофильмди тартууну жүзөгө ашырууну көздөп, Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы И.Раззаков СССР Министрлер Советинин төрагасы И.Сталинге кат жолдогон экен. Ошол катты окуп көрөлү: «Совет Министров Киргизской ССР вновь обращается к Вам по вопросу о большом художественном кинофильме «Семетей – сын Манаса».

Эта картина исключена из производственного плана киномотографии в 1946 году и не планируется на 1947 год.

Исключение этого фильма, видимо, было вызвано необходимостью создания современной картины о борьбе народа за осуществление огромных задач 4-сталинской пятилетки, постановленных перед нашим народом.

Киргизский народ с огромным нетерпением ждет фильма о народном герое Семетее и потому мы вторично обращаемся к Вам с просьбой о разрешении запланировать производство кинокартины «Семетей – сын Манаса». На 1947 год.

Этот фильм посвященный великому народному эпосу Киргизии будет говорить о героях-борцах за народное счастье, о суровой борьбе киргизов с китайским империализмом, с мандаринами и марионеточными ханами, ставленниками китайской военины.

Этот фильм будет воспитывать любовь к нашей родине, укреплять героический дух народа и вдохновлять его на борьбу за народное счастье.

Картина «Семетей – сын Манаса» явится новым доказательством великой сталинской дружбы народов, покажет высокий уровень киргизского искусства. Этот фильм будет сниматься на Алма-Атинской студии.

Вся подготовительная работа по картине уже завершена Алма-Атинской киностудией. Заготовки всех декораций сделаны, костюмы для всех персонажей и для больших массовок сшиты в количестве до 1500 костюмов, вся сложная ноуфория и реквизит сделаны. Алма-Атинская киностудия готова к началу съемок.

Ввиду всего вышеизложенного, Правительство Киргизской ССР надеется, что просьбу о включении кинокартины «Семетей – сын Манаса» в план 1947 года Вы сочтете возможным удовлетворить.

Председатель Совета Министров Киргизской ССР И.Раззаков (1, 123-124).

«Манастын уулу Семетей» кыркым тасмасы тартылып, элге тартууланышына Исках Раззаков ынтызар болуп, бардык күч аракеттин жумшаган. Ошол үчүн ал журт атасына жалынып кайрылып жатат. Башкалар сыйлыкка жан талашып жатканда И.Раззаков элдин духун көтөрө турган, улуттук аң-сезимин өстүрө турган, жалпы эле маданияттын өнүгүүсүндө алдыга жасалган чоң иштин артынан сая түшүп, ошонун аракети, убадасы менен жүргөн экен. «Манастын» экранга чыгышы кыргыз маданиятындагы чоң тарыхый окуя болуп калмак.

Согуштан кийинки мезгилде саясий идеологиялык күрөш улам курчуп, эл аралык абал да оорлоп турган мезгил болгон. Бул тууралуу адабиятчы К.Артыкбаев мындай деп айткан: «Кыскасы, бүткүл идеологиялык фронтто согуштан кийин идеялык тазалык үчүн күрөшүү керек деген чакырык күч алган. Бул да мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Анткени эки системанын эки башка идеологиясы жашап жаткан кырдаалда идеологиялардын күрөшү дайыма күчтүү болору өзүнөн өзү түшүнүктүү эмеспи. Коммунисттик партия бул багытта адабият менен искусство ишмерлеринин көңүлүн бура турган бир катар иш-чараларын белгилеген. Партиялык жетекчилердин ири катасы катары 1946-жылы 14-августта ВКП (б) БКнын «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндө, 26-августта драмалык театрлардын репертуарлары жөнүндө кабыл алган...» деп жазган (2, 141).

Адабиятчы К. Артыкбаев туура белгилегендей, «Звезда», «Ленинград» журналдары идеясыз, космополитизмди даңазалаган Зоценконун, Ахматованын чыгармаларын жарыялаган деп катуу сынга алынса, драм театрлардын репертуарлары жөнүндө токтомо улуттук республикаларда фольклордук сюжеттерди колдонуу менен хандардын, бектердин турмушун чагылдырып, өткөндү идеализациялоого өтүшкөн. Улутчулдук күчөп кеткен деп белгиленген. Тоталитардык мамлекеттин идеологиялык багытын аныктаган пленумдан кийин улуттук республикаларда улутчулдарды издөө, бетин ачуу компаниялары жигердүү жүргүзүлө баштаган. Кыргызстанда бул саясий кампания 1947-жылы өткөрүлгөн партиялык жыйында Кыргызстан КП (б) БКнын катчы К.Орозалиевдин «Кыргызстандагы тарых жана адабият таануу илимдерин өнүктүрүүнүн кезектеги милдеттери» деген баяндамасынан башталган. Бул баяндамада «кыргыз элинин маданиятынын очерки», «кыргыз адабиятынын тарыхынын очерктери», «кыргыз элинин улуу мурасы», «Ормон хан заманындагы кыргыздар» ж.б. эмгектер катуу сынга алынган. Улутчулдукка каршы сокку иш-чарасынын алкагында Ж. Самаганов, К.Маликовдун чыгармалары жөнүндө «Тар жол, тайкы багыт» («Советтик Кыргызстан» 1948, №5) аттуу макаласын жарыялаган. Сынчы К.Маликовду эскини идеализациялап, даңазалап жатат деп доомат койгон. Бул жагдай боюнча адабиятчы К.Артыкбаев мындай деп белгилейт: «Мына ушундай кырдаалда К.Маликовдун Манасты, Семетейди ж.б. даңазалап, алардын эрдигин элдин мыкты салты катары элестетип ырдашы жана ошондой баатыр болууга элди, жоокерлерди үндөшү толук мыйзамдуу көрүнүш эле. Ошондуктан ал идеялык каталыктар бар деп эсептелинген. «Ала-Тоолук курдаштар», «Каркырада бир түнү», «Алганын айтканы», «Кайнар булак» деген ырларында Манастын, Бакайдын, Кошойдун, Каныкейдин, Жаңылдын ж.б. образдарын согуштук кырдаалга байланыштуу жаңыча мааниде элестетүүгө аракеттенген. Албетте, кээ бир строфаларды жалпы тексттен бөлүп караганда бир беткей маани бар өңдөнүп сезилиши мүмкүн. Ал эми жалпы тексттен бөлбөй бир бүтүн чыгарма катары караганда алардан олуттуу идеялык каталарды табууга мүмкүн эмес...»

Ждановдун докладынан кийин башталган идеологиялык «тазалоо» кампаниясы Кыргызстанда да партиялык бийлик тарабынан жигердүү жүргүзүлгөн. Илимде А.Н.Бернштам, Б.Жамгырчинов, С.Абрамзон, М.Богданова, Т.Саманчин, Ж.Шүкүровдордун эмгектери катуу сынга алынып, идеялык жана саясий каталыктары үчүн олуттуу дооматтар коюлган. Ошол «тазалоо» толкуну кийин Т.Байжиев менен З.Бектеновду шыпырып, курмандыкка чалган.

Адабиятта болсо замана поэзиясынын өкүлдөрү Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтардын поэзиясы катуу сынга алынып, алар буржуазиялык, реакциячыл акындар

катары бааланып, Кыргызстан КП БК 1950-жылы 18-апрелде Молдо Кылычты реакциячыл акын катары баалап, токтом чыгарып, «Замана» агымынын акындарына толугу менен кара кулпу салынса, «тазалоо» кампаниясынын иримиине А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар», К.Маликовдун «Балбай» поэмалары да тартылды жана куугунтукталган.

К.Орозалиевдин жогорудагы баяндамасынан кийин «Манас» эпосунун тегерегинде «кара туман» айлана баштаган. КПСС БКнын согуштан кийинки жылдары идеологиялык багыт боюнча кабыл алган белгилүү токтомдорунан кийин калмактардын «Жангар», татарлардын «Эдиге» эпостору реакциячыл чыгармалар катары бааланып, аларга тыюу салынган. Ошондон улам П.Балтин, Ж.Самаганов, Г.Нуровдор тарабынан «Манас» эпосуна да асылуулар башталган. 1952-жыл Г.Нуровдун «Чоң казат» жөнүндө» аттуу макаласы 1952-жылы 2-февралда «Советская Киргизия» жана «Советтик Кыргызстан» гезиттерине жарыяланган.

«Манас» эпосунун элдүүлүгүнө арналган илимий конференция 1952-жылы 6-10-июнда Фрунзе шаарында өткөн. Конференциянын алдында «Манас» эпосунун тегерегинде басма сөздө кеңири талкуу жүргүзүлүп, эпосту сындагандар жана жактагандар да болгон. Ал талкууда болгону жазуучулар, илимпоздор эпос жөнүндө өз ой-пикирлерин ортого салышкан, маселе конференцияда чечилген. Бүткүл союздук илимий конференцияда «Манас» эпосу «элдикпи» же «элдик эмеспи» деген маселенин коюлушунун өзү эле эмне деген жасалма саясатты каюуулап турат. Бир улуттун маданий байлыгы болгон «Манас» эпосун элдик же «феодалдык-клерикалдык» деп бөлүүнүн өзү илимий негизде туура эмес. Мындай бузуп-жаруу элдин атадан- балага, муундан-муунга өткөн ыйык мурасты кандуу капканга чабылтуунун зулум саясаты эмеспи. Атайын борбордон тапшырма менен келген окумуштуулар А.К.Боровков, Л.И.Климович, П.Балтин ж.б эпосту жокко чыгаруу, элдүүлүгүнө шек келтирүүгө болгон аракеттерине профессор Б.Юнусалиев, атактуу казак жазуучусу, манастануучу М.Ауэзов тарабынан татыктуу жооптор берилген. Эпостун элдүүлүгүн коргоп калууда М.Ауэзовдун эмгеги зор экендигин белгилүү адабиятчы К.Асаналиев өзүнүн «Адабий айкаш» (Б.2008) эскерме китебинде: «Мына ошондо М.О.Ауэзов конференция аяктап бараткан учурда койгон үч максат: 1) советтик кыргыз элине «Манас» эпосу керекпи же жокпу, 2) бириктирилген вариант мүмкүнбү, 3) эгерде мүмкүн болсо, аны кандайча ишке ашыруу керек. Ошондо «Манас» эпосу боюнча бир-бирине эч качан келишпес саясий кырдаалда диспут жүрүп жатканда, М.О.Ауэзов өзүнүн «күн тартибине койгон үч суроосу менен, сүйлөгөн сөзүнүн мазмунун менен конференциянын алдына коюлган официалдуу маселеге түбүнөн бери карама-каршы болуп жатканы эч кимдин оюна келбесе керек. Элдин баары, атап айтканда, негизги докладчиктер, кошумча докладчиктер, жарыш сөзгө чыгып сүйлөгөндөр бир нече күндөн бери совет бийлигинин атынан, коммунисттик партиянын атынан А.Алтымышбаев официалдуу жарыялаган бир гана маселенин тегерегинде, «Манас» эпосу «Элдикпи» же «Элдик эмеспи» деген бир маселенин тегерегинде каршылашып, «найзалашып» жатышса, Мухтар Оморханович эпостун жарыкка чыгыш камын көрүп, «бириктирилген» (сводный) вариант проблемасын эң негизги максат катарында талкууга коюп жатат»¹-деп олуттуу оюн жазган,

Белгилүү окумуштуу К.Асаналиев акыйкат айткандай, «Манас» эпосунун тагдырынын чечилишинде улуу жазуучунун, атактуу аалым М.Ауэзовдун сөзү чечүүчү мааниге ээ болгон. Арийне, 30-жылдардан баштап, эпосту изилдеп, илимий даражага ээ болгон, көп кырдуу аалым ар бир сөзүндө «Улуу баяндын» кыргыз элине гана эмес, адамзаттык адабий мурас экендигин далилдеп, тактап, келечегине кам көрүп, анан да буйрутма баяндамачылардын да биртоло «ташын талкан» кылып, башын канжыгага байлап, боордоштук да, чыныгы чыгармачылык да эрдик жасаган экен. Мына ушундай кыл чайнашкан саясий- идеологиялык күрөш менен 40-50- жылдары «Манас» эпосунунун татаал, карама- каршылыктуу тагдыры жыйынтыкталды десек болот.

Адабияттар

1. ЦГАПД. Ф., 56.оп. 1,Д. 278. Л.
2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. Б., «ТАС», 2004.
3. Асаналиев К. Адабий айкаш. Б., БГУ, 2008.